

МОЛИТВА ЯК МЕТАЖАНР (ДО ПИТАННЯ ПРО МОДИФІКАЦІЇ МОВЛЕННЕВОГО РЕЛІГІЙНО- КУЛЬТОВОГО ЖАНРУ В МИСТЕЦЬКОМУ ПРОСТОРІ)

У пропонованій статті автор зосереджується на аналізі художнього потенціалу молитви як крос-культурного метажанру. Висвітлено генологічні й онтологічні причини органічного засвоєння та художньої адаптації домінуючих ознак релігійно-культового молитовного дискурсу в просторі вербальних і невербальних видів мистецтв – літератури, живопису, скульптури, музиці, танці тощо.

Ключові слова: молитва; культ; ритуал; комунікація; мистецтво; метажанр; модифікація.

Попри те, що проблема літературного жанру, починаючи з античності, неодноразово ставала предметом ґрунтовного розгляду науковців, вона залишається актуальною і до сьогодні, бо її повне вирішення утруднюється складністю та історичною мінливістю власне явища, а також багатоманітністю концептуальних підходів щодо диференціації жанрів. Через це теорія жанрів часто не в змозі охопити всю жанрову систему або чітко визначити місце певного літературного твору в цій системі. Цьому, зокрема, заважає і певна термінологічна плутанина (термін «жанр» часто отожднюється з поняттям «літературний вид», «рід»), з одного боку, і занадто консервативне ставлення фахівців до жанрової термінології, що не завжди здатна віддзеркалити якісні характеристики певних явищ, – з іншого.

Утім з кінця 1970 – початку 1980-х років у зв'язку із жанровою нестабільністю в літературному дискурсі, кризою традиційних («канонічних») жанрів, прагненням створити жанрові структури, що відповідають динамічному характеру часу, у генології з'являється нове поняття «метажанр» у трьох його основних трактуваннях, представлених працями Р. С. Співак [13], Н. Л. Лейдермана [7; 8; 9], О. Я. Бурліної [2]. Згідно з їхніми поглядами метажанр – це: 1) структурно виражений, нейтральний щодо літературного роду усталений інваріант багатьох конкретних історичних засобів художнього моделювання світу (Рита Співак); 2) певний провідний жанр, певна принципова спрямованість змістовної форми, що властива цілій групі жанрів (Наум Лейдерман); 3) спосіб функціонування методу в культурі коли досвід засвоюється через певну концептуальну позицію; проявляється одночасно у різних сферах культури (Олена Бурліна). Наразі поняття метажанру активно конкретизується, завдяки низці праць, автори яких осмислюють складні літературні явища за допомогою цього терміна (див., приміром: [6; 12]).

Зважаючи на етимологію згаданого терміна (*meta* – після, через; *genos* – рід), варто підтримати прагнення науковців підкреслити *наджанрову*, *позародову* та *інтермедіальну* природу метажанру. З огляду на це,

введення нового генологічного терміна в науковий обіг вважаємо доцільним, адже він сприятиме повноті вивчення цікавих крос-культурних явищ, які не вкладаються в певні жанрово-видові межі певного мистецького дискурсу. Зокрема, це стосується і такого явища, як художня молитва.

Особливості художньої молитви великою мірою зумовлені специфічними рисами її релігійного протожанру (або «первинного жанру», за М. Бахтініним). Як відомо, релігійна молитва є фундаментальною складовою ритуально-культової дії, містичним спілкуванням (грец. *συνοσια* – спів-буттям) людини і Бога, що відбувається у свідомості молільника і матеріалізується в ритуальному слові, зверненому до ідеального реципієнта зі славослов'ям, благанням, проханням або подякою. Отож, домінуючою ознакою молитви є спілкування трансцендентного характеру, яке стає джерелом богопізнання, досягнення внутрішньої досконалості.

Належачи до форми сакральної (від лат. *sacralis* – священний), або фідеїстичної комунікації (*фідейзм* – релігійно-філософське вчення про верховенство віри над розумом; про фідеїстичні жанри див: [10]), молитва має низку особливостей, які виділяють її на тлі будь-якої іншої. Перш за все, обряд, складовою якої є молитва, психологічно виділений із повсякденного дискурсу. Відповідно до цього слово, звернене до вищих сил, має більш високу формально-смыслову організацію, семантичну ємність, вишуканість, символічність, зумовлену таїнством вчення, а отже, воно принципово відмежоване від стилістики мови повсякденного спілкування. Окрім того, молільник, звертаючись до вищих сил, перебуває в особливому (піднесеному, екзальтованому, схвилюваному і т. п.) душевному стані. Таким чином, молитва, ставлячи на перше місце зовсім не естетичне враження реципієнта, а трансцендентне спілкування з вищими силами, між тим накопичує в собі величезний заряд поетичності, адже вимоги до слова в молитві, як і в поезії, надзвичайні, оскільки зумовлені неконвенційним, безумовним ставленням до нього (звідси уявлення про гріх ересі).

В обряді слово тісно пов'язане з магічним знаком, який становить собою форму невербальної комунікації. Семіотично значущими тут можуть бути різноманітні зображення вищих сил (ікона, скульптура), жести (знаки благословення, ритуальне цілування, омовіння рук, омовіння ніг, хресне знамення тощо), рухи (танок у давніх народів, уклони, кадіння тощо), загальна поведінка (приміром, шанобливе мовчання мирян в одному випадку і соборне промовляння або співання ними сакральних текстів – в іншому), одяг (наприклад, зумовлений традицією одяг кліру, певні обмеження в одязі мирян), міміка (приміром, зведені вгору очі під час моління), музичний супровід.

Усе це разом засвідчує *метакомунікативний характер* релігійної молитви, в якій невербальна (паралінгвістична) складова має вельми вагоме інформативне навантаження. Невербальний дискурс, зокрема, впливає на жанрово-видове розмаїття молитовних звернень, зумовлене різними аспектами їх побутування, серед яких: ситуація, в якій вони промовляються (соборна/індивідуальна молитва, молитви ранішні/вечірні тощо), характер молитовної інтенції (молитви за живих/померлих/за батьків/за дітей), духовний рівень молільника (молитва проста, сердечна, розумна), тип сакрального адресата (до Бога-Отця, до Ісуса Христа, до Пресвятої Богородиці, до Ангелів, до святих праведників тощо), спосіб виконання молитов (псалом, гімн, стихира, тропар, усна молитва тощо). Звідси, вважаю, і наявність досить широких потрактувань молитви навіть з-поміж богословів. Так, за Ісааком Сиріним, молитвою є будь-яке піднесення розуму до Бога, будь-яка думка про Бога, незалежно від того, проявляються вони зовнішньо чи ні [3, с. 51].

Згадані властивості релігійної молитви наслідують молитва художня, яка набуває у профанному мистецькому просторі *метажанровий* характер, органічно реалізуючи свій позажанровий, позародовий та інтермедіальний потенціал, адже словесна і ритуальна частини молитовного дискурсу має можливість бути органічно адаптованою як вербальним, так і невербальними та синкретичними видами мистецтва (живопис, скульптура, танок, музика, драматургія тощо) протягом усього існування останнього. А комунікативна концепція мистецтва дає можливість мотивувати це й певною онтологічною близькістю молитви до художньої творчості загалом, адже будь-яке мистецтво від начала розраховане на відповідну реакцію реципієнта (читача/слухача/глядача), а тому може тяжити і до розмови з ідеальним адресатом – вищим адресатом, «наадресатом» (М. Бахтін) – включаючи ситуації, коли традиційний для певної спільноти ідеальний адресат осмислюється сатирично (тут все залежатиме від авторської аксіології та його художнього задуму).

Передовсім це проявляється в літературній творчості, особливо в поезії, яка генетично сягає сакрального слова. Невипадково саме в поезії з давніх часів і до сьогодні існує стійке уявлення про творчість як сакральну дію та про постань поета як пророка. Звідси і Шевченкове прохання до Музи: «...Учи неложними устами / Сказати правду. Поможи / Молитву діяти до краю» [15, с. 263], і зізнання типу: «Стихи я всегда пишу, как молось...» (Зінаїда Гіппіус; [14, с. 34]) тощо. І навіть сьогодні Юрій Андрухович, котрий свідомо

декоронізує поета, зіштовхуючи його з п'єдесталу пророка, подаючи епатажний образ поета-блззня, поетоловеласа, любителя алкоголю, знавця молодіжного сленгу, суржику та ненормативної лексики, все ж таки в одному зі своїх есеїв, наче щось пригадуючи, запитує: «Добрый поет мусить бути пророком, ні? » [1, с. 33].

У цілому пластика слова дозволяє передати широкий спектр молитовних інтенцій в усьому розмаїтті їхніх емоційно-інтелектуальних нюансів. Але в *літературі*, поза живим релігійно-культурним контекстом, молитовне слово – вже не містична дія, а чистий засіб вираження, орієнтований передусім на *імпліцитного абстрактного читача*, попри наявність у тексті ідеального експліцитного адресата. Адже слово тут лише *розігрує* ситуацію містичного спілкування з вищими силами, використовуючи всі можливі ресурси словесного мистецтва. У літературі молитва – це метажанр, котрий, імітуючи сакральний діалог з ідеальним адресатом, здатний втілюватися в різні жанрово-видові форми (сонет, лірична медитація, елегія, духовна епіграма доби Середньовіччя, плач, гімн, ода, псалма, канта, «фігурна» поезія, акровірші, сатирична епіграма, пародія тощо), а також різні жанрово-тематичні різновиди (молитва-сповідь, молитва за інших – за кохану людину, країну, мову тощо; а також «неканонічні» варіанти, як-от: молитва-боріння, «революційна молитва», «антимолитва» тощо) [5].

Але уявлення про творчу діяльність як молитву демонструють не лише поети і письменники. Так, приміром, наш славетний земляк Андрій Антонюк, в одному зі своїх інтерв'ю зазначив: «Мій живопис стає продовженням материнської молитви за живих і за мертвих, за злих і за добрих, за весь світ наш... Я прошу Бога, для чого я на землі. Дай мені відповідь картиною, щоб людям це сказати. Більш нічого» [11]. І справді, картини Антонюка віддзеркалюють його комунікативний зв'язок з Богом, роздуми митця стосовно вічних питань: про місце людини у всесвіті, про роль українського народу в історії, і найголовніше – про його духовні координати. Очевидно, у таких випадках варто говорити про *молитву в широкому сенсі слова* (на зразок бахтінського діалогу), тобто про молитву як акт духовного з'єднання двох творчих начал – людського і божественного. Такий живопис, що становить собою оприявлення процесу богопізнання, не може не містити і образ *власне молитви, тобто молитви у вузькому значенні слова*. У Антонюка це: «Тиха молитва», «Почута молитва», «Ранок на Богомиллі», «Селянський Христос», «Благословенні чисті серцем», «Золоті ворота» тощо. При цьому зоровий образ власне молитви на полотнах А. Антонюка відбитий у притаманних невербальній молитовній ситуації знаках (запалені свічки, відкрита Біблія, «молитовно» складені руки, просвітлені обличчя, підведені до гори очі, німби над головами, голуби як біблійний символ Святого Духу, загальна колористика картин, просякнута блакитно-золотавим світченням і т. п.). Усе це, разом із експресивно-примітивістською манерою письма А. Антонюка (свідоме спрощення форм, порушення реалістичності зображення, відсутність світотіней тощо), так чи інакше апелює до традиції іконописі. І це не випадково, адже ікону часто визначають як молитву в живописних образах, а фідеїстичним

жанрам, або точніше сказати метажанрам, властивий вельми високий рівень усталеності, клішованості, який дається взнаки навіть у профанному мистецькому просторі.

Ще один конкретний приклад невербального молитовного дискурсу в мистецтві – витвори відомого українського скульптора Олексія Леонова, зокрема його пересувна виставка під назвою «Молитва у скульптурі», яка була відкрита 16 грудня 2011 року в Казані [5], а відтоді подорожує Україною та країнами СНД. Колекція із 38 (а згодом 40) скульптур вочевидь віддзеркалює задум автора – створити сакральний простір, зібравши представників усіх релігій і культур, які, на його думку, уособлюють акт містичного і творчого з'єднання з вищими силами (Богом, Абсолютом тощо). З-поміж його експонатів – Мойсей, цар Соломон, Мадонна зі святим немовлям, Ісус Христос, Конфуцій, Лао-Дзи, Кришна, Будда, Перикл, Піфагор, Аристотель, Софокл, Еврипід, Олександр Македонський, Чингізхан, Андрій Рубльов, Сергій Радоніжський, Жанна Д'Арк, Мати Тереза, Мікеланджело, Леонардо до Вінчі, М. К. Рерих, академік В. І. Вернадський та багато інших. Зроблені з каміння, скульптури О. Леонова стають зоровою метафорою відомого біблійного вислову – «Усьому свій час, і час усякій речі під небом: ... час розкидати каміння, і час збирати каміння» (Еккл. 3:1, 5). Наявність серед експонатів образів багатьох відомих мудреців, видатних учених та митців, а також фігур хлопчика з книжкою і полум'яним німбом над ним, хлопця зі скрипкою в огняній «аурі» і т. п. засвідчує, що автор вочевидь сакралізує знання (за Сократом, «зла немає, є невігластво») і мистецтво («краса врятує світ»). Захоплює скульптора, очевидно, і геній полководця.

Ще більш органічно молитва адаптується в мистецтві танку, який здавна супроводжував словесне звернення до вищих сил у системі релігійного культу багатьох народів світу (Давньої Греції, Балкан, Македонії, народів Сходу) і вважався молитвою в рухах. Знаки, які засвідчують створення образу молитви в танці, це – різноманітні рухи, основані на формі кола, як-от: кружіння, хоровод тощо (адже коло – це провідник у світ духовного), повільні (медитативні) рухи, здійснення рук вгору, падіння, яке потім змінюється різким підведенням, тощо. При цьому велику роль відіграє музика, що може асоціюватися з певною релігійно-культурою традицією, а також одяг (приміром, білий з рукавами, схожими на крила) і реквізит. Див., наприклад, балетні постановки Алли Духової під назвою «Молитва» (нам відомі дві). Промовистою є сучасна тенденція відродження в багатьох західно-європейських країнах власне сакрального танцю задля духовного розвитку виконавця (конкретний приклад –

досвід мальтійського балетмейстера Воісен Марії-Габрієлли).

Нарешті, невичерпні можливості у створенні невербального або синкретичного молитовного дискурсу завжди мали й досі мають музика і спів. Достатньо згадати, що найдавнішими пам'ятками словесності є культові гімни, які свого часу були частиною офіційного богослужіння (давньоєгипетські «Тексти пірамід», «Книга мертвих», давньоіндійська «Рігведа», давньоіранська «Авеста», давньоєврейський Псалтир). Закорінена в релігійній свідомості традиція співання гімнів божеству була освячена і авторитетом Євангелія, де містяться відповідні згадки. Так, згідно з євангельською історією, перший християнський піснеспів був принесений ангелами в Різдвяну ніч (Лк. 2:13–14). Звичай виконувати піснеспіви на божественній службі був освячений Ісусом Христом на Тайній Вечері (Мт. 26:30; Мр. 14:26). Згодом гімнографічна традиція була підхоплена апостолами. Св. Павло, сприймаючи піснеспів як молитовну жертву уст (Ос. 14:3), у своїх листах до ефесян радить їм не впиватися вином, а наповнюватися Святим Духом, «розмовляючи поміж собою псалмами, і гімнами, і піснями духовними, співаючи й граючи в серці своєму для Господа» (Еф. 5:19); а в посланні до полонян наставляє: «Вдячно співайте у ваших серцях Господові псалми, гімни, духовні пісні» (Кол. 3:16). Тож духовна музика і спів має тривалу традицію. Створення образу молитви у світському музичному дискурсі відбувається шляхом модифікації, наслідування, повної та часткової стилізації храмової музики, сакральних музичних жанрів, пов'язаних з певною національною релігійно-культурою традицію.

Звісно, що кожна із зазначених сфер побутування молитви в мистецтві (включаючи не згадані тут кіно і театр) варта докладного вивчення. Тут накреслено лише перспективи такого вивчення, які випливають із онтологічних та генологічних властивостей цього кроскультурного явища, актуального аж до сьогодні, зокрема в Україні. Молитва, трансформуючись у художньому дискурсі в складну форму творчого переживання, сприяє своєрідній «глобалізації» мистецького світобачення, завдяки чому сьогоденне починає співвідноситись з вічним, національне з універсальним, побут і природа з буттям, а людина з Богом. Загалом постійна увага до жанру молитви в різні культурно-історичні періоди розвитку як світового, так і вітчизняного мистецтва зумовлюється різними чинниками, але найголовніший із них – об'єктивно існуюча єдність сакрального і профанного, релігійного й естетичного у свідомості різних націй протягом усього часу їхнього існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. Автобіографія // Рекреації / Юрій Андрухович. – К. : Основи, 1997. – 287 с.
2. Бурлина Е. Я. Культура и жанр : Методологические проблемы жанрообразования и жанрового синтеза. – Саратов, 1987. – С. 45.
3. Варсонофий, игумен (Веревкин В. С.). Учение о молитве по Добротолубию / Игумен Варсонофий (Веревкин). – Ярославль; Рыбинск : «Рыбинский Дом печати», 2002. – 255 с.
4. Виставка «Молитва в скульптурі» // Музеи Росии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.museum.ru/N44496>.

5. Даниленко І. Молитва як літературний жанр: генеза та еволюція / Ірина Даниленко. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 304 с.
6. Кириллова Е. Л. Мемуаристика как метажанр и ее жанровые модификации (на материале мемуарной прозы русского зарубежья первой волны) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Владивосток, 2004. – 24 с.
7. Лейдерман Н. Л. Движение времени и законы жанра: Жанровые закономерности развития советской прозы в 60–70-е годы. Свердловск, 1982. – 235 с.
8. Лейдерман Н. Л. Жанровые системы литературных направлений и течений // Взаимодействие метода, стиля и жанра в советской литературе. Свердловск, 1988. – С. 5–17.
9. Лейдерман Н. Л. Соцреалистический метажанр и его потенциал / Н. Л. Лейдерман, Е. Н. Володина // Русская литература XX века: закономерности исторического развития. – Кн. 1 : Новые художественные стратегии. – Екатеринбург, 2005. – С. 328–335.
10. Мечковская Н. Б. Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий / Н. Б. Мечковская. – М. : ФАИР, 1998. – 352 с.
11. Молитва живописом : [інтерв'ю з Андрієм Антоноюком] [Електронний ресурс] // НикВести. – 31 января. – 2013. – Режим доступа : <http://nikvesti.com/news/culture/39376>.
12. Подлубнова Ю. С. Метажанры, мегажанры и другие жанровые образования в русской культуре // Герменевтика литературных жанров / Под общей редакцией профессора В. М. Головки. – Ставрополь : Изд-во Ставропольского государственного университета ; Ставропольское книжное изд-во, 2007. – С. 293–297.
13. Спивак Р. С. Русская философская лирика : Проблемы типологии жанров / Р. С. Спивак. – Красноярск, 1985. – 140 с.
14. Терапиано Ю. Литературная жизнь русского Парижа за полвека (1924–1974) / Юрий Терапиано. – Париж ; Нью-Йорк, 1987.
15. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко ; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 784 с.

Даниленко І. І., Черноморський державний університет імені Петра Могили, г. Николаев, Україна

МОЛИТВА КАК МЕТАЖАНР (К ВОПРОСУ О МОДИФИКАЦИИ РЕЧЕВОГО РЕЛИГИОЗНО-КУЛЬТОВОГО ЖАНРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОСТРАНСТВЕ)

В предложенной статье автор сосредоточился на анализе художественного потенциала молитвы как кросс-культурного метажанра. Освещаются генетические и онтологические причины органического освоения и художественной модификации доминантных признаков религиозно-культурного молитвенного дискурса в пространстве вербальных и невербальных видов искусства – литературе, живописи, скульптуре, музыке и т. д.

Ключевые слова: молитва; коммуникация; культ; ритуал; искусство; метажанр; модификация.

Danylenko I., Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

PRAYER AS META-GENRE (THE QUESTION OF MODIFICATIONS OF VERBAL RELIGIOUS GENRE IN SPACE OF ART)

This article analyzes the artistic potential of prayer as a cross-cultural meta-genre. On the basis of the etymology of a relatively new and controversial concept of «meta-genre» (meta – after through; genos – genus). Irina Danilenko focuses on the distinctive features of the phenomenon that would fit this definition. It is their extra-genre, intermedial nature, which the author finds especially in the artistic prayer. A meta-genre nature of art of prayer is due, in turn, metalinguistic character of religious prayer, which, as a fundamental component of ritual and religious discourse, demonstrates the close relationship with the sacred words of the sacred sign. That mark can be a variety of semiotic meaningful picture mystical powers (eg, icons, sculptures), gestures (eg sign of the cross, kissing ritual) movement (eg bows) clothes (eg, clothes priest), facial expressions and so on.

Art prayer quite organically realizes the potential of the meta-genre of religious prayers in various forms of art – both verbal, including syncretic and non-verbal (painting, sculpture, dance, music will) ones. In addition, communicative concept of art makes it possible to speak of ontological proximity of art to prayer, as calculated on the appropriate response of the addressee. Depending on the author's axiology and his creative vision, system destinations artwork can expand both «horizontal» (earth vector), and «vertical» (the mystical vector).

According to observations of the researcher, the widest range of prayer intentions in all their diversity of emotional and intellectual nuances represent literary prayer. However, in the literature, is living a religious-cultural context, the word of prayer – this is not the mystical action, and clean way of expression, focused primarily on the abstract implicit reader. The word here is only playing situation mystical dialogue with higher forces, using all possible resources of verbal art. As for the other arts, there is an artistic form of prayer created by inheritance and modification of characters specific to the situation of non-verbal prayer. The article outlines the prospects for the study of nonverbal prayer discourses.

Keywords: prayer; communication; religion; ritual; art; meta-genre; modification.